

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Nieuwe wereldorde vergt radicaal nieuw denken

Klassieke conflicten tussen landen zijn wellicht nog enigszins te managen en te beheersen op basis van hiërarchische sturing en de inzet van voldoende machtsmiddelen. Bij de hedendaagse conflicten — variërend van onrust in volkswijken tot criminaliteit en terreur — is dat niet meer het geval. Zij verspreiden zich rhizomatisch: conform een chaotische netwerklogica. Om dat aan te pakken, zijn nieuwe methoden noodzakelijk.

door René ten Bos & Ruud Kaulingfreks

René ten Bos is werkzaam aan de Radboud Universiteit. Ruud Kaulingfreks is werkzaam aan de Universiteit voor Humanistiek en de Universiteit Leicester.

DAT DE WERELDORDE INGRIJPEND IS veranderd, is geen nieuws meer. De klassieke tegenstelling uit bijvoorbeeld oude zwart-witfilms tussen de goeden en de slechten schijnt verdwenen te zijn en heeft plaatsgemaakt voor een veel diffusere demarcatielijn. We weten niet precies meer wie de slechteriken zijn die vlak voor de aftiteling ingerekend zullen worden. Het volstaat niet om naar hun overduidelijk onbetrouwbare tronies te kijken. Keurige leraren worden bommenleggers en ingetogen jongens haatzaaiende predikers van geweld. Revolverhelden of soldaten voldoen niet langer om het vrije Westen te behoeden voor een catastrofe die onvermijdelijk lijkt. De vijand komt niet meer vanuit het Oosten en hij spreekt geen vreemde taal. Hij is weliswaar een buitenlander, maar doorgaans een buitenlander die zo goed ingevoerd is in onze gewoontes dat wij ons steeds vaker afvragen hoe het eigenlijk met die gewoontes zit. Steeds als we proberen te bedenken wie onze vijand is, komt de vraag op wie wij zijn. Deze vraag is eigenlijk nog angstiger en beklemmender dan de vraag wie de ander is. Hoe heeft het zover kunnen komen?

IMMUNITEIT EN AUTO-IMMUNITEIT

Wat was de situatie na de val van de Muur? De duidelijk aanwijsbare vijand bestaat niet meer. Het kwaad dat hij representeert, is overwonnen. De dreiging van totale destructie is verwezen naar de geschiedenisboekjes. Vrijheid is er voor iedereen. En iedereen is vooral een consument met ijkbare behoeften en verlangens. Daarop willen beschaafde regeringen voortaan inspelen. De geavanceerde verdedigingssystemen, die tot in de ruimte reikten, zijn niet meer nodig. Nucleaire bommen kunnen worden ontmanteld. De dreiging van een wereldoorlog, waarmee hele generaties zijn opgegroeid, hebben we van ons afgeschud als een enge droom.

Maar het optimisme na de val van de Muur was van korte duur. Het kwaad bleek niet overwonnen te zijn. Nieuwe vormen van kwaad rukten op naar het centrum van de aandacht. Dit nieuwe kwaad lijkt in menig opzicht veel gevaarlijker te zijn dan het oude, vooral doordat het geen duidelijk gezicht heeft. Het houdt zich niet aan de regels van een beschaafd conflict. Het scheert de baarden af op het moment dat het de oorlog dreigt te verlie-

Het kwaad conformeert zich niet aan de regels die wij aan het conflict proberen op te leggen, maar het infiltreert in onze orde

zen, het trekt de uniformen uit en pretendeert gewoon burgerschap, het drinkt glazen whisky in dure nachtclubs. Het kwaad conformeert zich niet aan de regels die wij aan het conflict proberen op te leggen, maar het infiltreert in onze orde. Het kan van binnenuit op ieder moment toeslaan en treft ons juist daardoor in ons hart. Ooit kwamen

dreigingen van buitenaf. Daardoor raakten ze nooit de grondvesten van ons bestaan. Nu bevindt de dreiging zich onder ons. De grondpilaar van onze maatschappelijke orde begint te rotten. Het gevoel van veiligheid erodeert voordat we ons ertegen kunnen beschermen. Het kwaad en alle woede die erin wordt samengebald, leggen feilloos onze immuniteitszwakte bloot. Tegen vijandelijke legers kan de orde zich beschermen door cordons aan te leggen, door schilden te creëren en een apparaat te onderhouden dat zijn territorium en het volk dat er woont beschermt. Tegen het nieuwe kwaad — van onrust in volkswijken tot criminele organisaties en terreurnetwerken — zijn zulke maatregelen zinloos.

Niettemin roept het volk om bescherming. Het wil immuniteit. Tegen tbs'ers, tegen weezolders, tegen onhandelbare jeugd, tegen radicalisering, tegen terroristen. Gek genoeg gaat het daarbij altijd om menselijk gevaar. Als het gevaar van de natuur komt, dan reageert men een stuk

onverschilliger. Onze overheid besteedt nog steeds veel meer geld aan terreurbestrijding dan aan de gevolgen van klimaatopwarming. Dat levert een paradox op: de mens ziet de mens als het grootste gevaar. De bevolking is angstig en verontrust, want ze weet dat het kwaad zich niet elders maar onder ons bevindt. Het gevolg is dat er een heel nieuw slag veiligheidsmaatregelen ontstaat: het kwaad dat onder ons is, kan immers alleen bestreden worden door veiligheidsmaatregelen te treffen die onherroepelijk onze eigen levenssfeer aantasten.¹ De vrijheid van meningsuiting staat op het spel, steeds vaker wordt er afgeluisterd, het recht wordt steeds vaker een uitvoerend orgaan van de overheid.² Waar slaat het begrijpelijke verlangen naar immuniteit om in een auto-immune ziekte?

Misdad en terrorisme zijn geen vijanden die je tot overgave kunt dwingen. Ze hebben geen gezicht. Of liever nog, ze hebben ons eigen gezicht. We adoreren onze boeven. Als er een wordt doodgeschoten, houden we een stille mars. We denken nog van onszelf dat we geen terroristen zijn, maar worden als we een bevriend land aan de andere kant van de oceaan bezoeken wel allemaal van terrorisme verdacht. De orde keert zich dus tegen ons. We houden ons aan nieuwe regels, maar die regels lijken steeds verder te gaan en onze bewegingen steeds meer te beknotten.

CATASTROFE EN SPEKTAKEL

Terrorisme vindt plaats in het centrum van de samenleving. Het kwaad komt niet meer van buiten, maar het ontstaat in het centrum. Terrorisme drijft op een heel ander soort angst dan de klassieke vijand. Het wil door middel van spektakel angst zaaien. Het gaat de terrorist om de fascinerende griezeligheid van grote en indrukwekkende destructies.³

De filmindustrie heeft de menselijke fascinatie voor het terreurspektakel goed begrepen. Niet ten onrechte is vaak opgemerkt dat Hollywood op de waanzin van New York, Madrid, Londen of Moskou heeft geanticipeerd.⁴ Het gekke is dat de beelden van de aanslagen door de meeste mensen mediageniek worden gevonden. Alleen zijn de bloedende mensen en instortende gebouwen waarder dan waar. Ze fascineren en vervullen ons met afschuw. We weten dat het hier niet om pyrotechnische stunts gaat, maar om griezelig reële gebeurtenissen die niet alleen ons gevoel voor immuniteit, maar ook onze zin voor de werkelijkheid aantasten.

Wie echt getuige is, weet eigenlijk niet wat er gebeurt, maar bij de kijker thuis plakt zich alles vast op het netvlies. Daarin ligt het geheim van het spektakel en de fascinatie voor het terrorisme. Terrorisme, weten de terroristen, is mediageniek. Het gaat om de beelden. De onverschilligheid ten aanzien van het leed dat wordt toegebracht is verbijsterend, maar infecteert uit-

eindelijk ook de onschuldige kijker thuis. Die verliest daardoor misschien ook zijn onschuld. Hij kijkt naar een quiz en ziet boven in het beeldscherm dat er op het andere net een extra nieuwsuitzending is ingelast. Wanneer het om de geboorte van een prinses blijkt te gaan, maakt enige verontwaardiging zich van hem meester. Is dat nog een nieuwsuitzending waard?

Nee, dat is alleen een echte ramp. Een klein maar steeds verlangen naar zo'n ramp sluimert in de huiskamers. Peter Sloterdijk spreekt in dit verband van 'catastrofilie': de stiekeme liefde voor de catastrofe.⁵ De ramp wordt hier een concubine voor het slapengaan. Eindeloos en vanuit alle denkbare hoeken herhaald en vertraagd zien we hoe vliegtuigen zich in torens boren als waren het doelpunten in een jammerlijk verloren finale. Net als bij alle andere rampen weten we precies waar en met wie we de live uitzendingen hebben gezien en de deskundigen, die meteen opgetrommeld worden om hun commentaar te geven, zijn publieke figuren geworden. Met de opkomst van het terrorisme is geweld een mediaspektakel geworden dat doordringt tot in de haarvaten van het dagelijks bestaan. Tegelijkertijd moeten we constateren hoe weinig last we ervan hebben. Het blijven uiteindelijk beelden.

De beelden van terroristische aanslagen zijn terecht vergeleken met de talloze *special effects* uit rampenfilms. Verbeelding wordt werkelijkheid en werkelijkheid wordt verbeelding.⁶ De catastrofe wordt in de media een soort van pornografie. Aanvankelijk zijn er verbijstering, angst en fantasie. Maar na de eindeloze herhaling van de beelden, op het moment dat een enkel plaatje zich definitief op het netvlies heeft geïnstalleerd, slaan verveling en onverschilligheid toe. We raken afgestompt en verlangen naar nieuwe, heftigere beelden. Uiteindelijk heeft het spektakel ook een prettig immuniserend effect. De fantasieopwekkende beelden worden genoten en afgestoten als pornografie. De rest is een talkshow voor deskundigen.

In weerwil van alle deskundigheid komt dan, als een duveltje uit een doosje, de oude orde weer naar boven. Het officiële discours volhardt in de beproefde manieren van kijken. De wereld wordt opnieuw verdeeld in wij en zij.⁷ Oorlogen worden verklaard aan zaken in plaats van aan landen. Een beetje oorlogsrecht deskundige is verbijsterd en wijst erop dat je zaken als terrorisme en drugs niet tot overgave kunt dwingen. Het spektakel wekt oude denkbeelden weer tot leven. De anderen zijn tóch het kwaad en wie niet voor ons is, is tegen ons. Zeggen de machthebbers. Hier staan we voor, zo hoort de wereld te functioneren, dit is normaal en dit is goed. De verstoring moet glad worden gestreken met een retoriek die iedereen eigenlijk vergeten was, maar die plotsklaps weer wordt herkend als iets uit goede oude tijden. We kunnen weer verder. Er zijn weer vijanden. Er zijn weer tegenstanders. Wij zijn anders dan zij.

RHIZOMEN

Maar is er wel een vijand tegen wie we ons moeten beschermen en bewapenen? Bestaat er een georganiseerd terrorisme dat de gruwelijke plannen van een *masterbrain* uitvoert? Wat als mocht blijken dat al-Qaida niet bestaat? Wat als zou blijken dat er geen plan aan ten grondslag ligt, dat er geen beleid is, dat er geen hiërarchie is? Bestaat er wel een grote en staatsgevaarlijke strategie die op de omverwerping van ons economisch en politiek systeem gericht is? Is er ergens een leider die als Beëlzebub de wereldhegemonie in handen wil nemen?

Is er niet een verlangen naar Spector die door onze 007's en onze soldaten bestreden kan worden? Laten we helder zijn: de demonen van het kwaad bestaan niet. Ze zijn in hoge mate onze eigen creatie. Daarmee geven we onszelf de opdracht de mensheid te bevrijden van het kwaad. Dat

De demonen van het kwaad bestaan niet. Ze zijn in hoge mate onze eigen creatie

begint met schijnbaar onschuldige veiligheidsprocedures op vliegvelden. Hierin zit een onverbidelijke accumulatielogica. Dat er gecheckt wordt op wapens begrijpt iedereen. Dat er maatregelen getroffen worden tegen ijzeren eetgerei is al voor

minder mensen begrijpelijk. Maar dat er nu ook al geen parfumesjes of hoestdrankjes mee aan boord mogen, begint menigeen te irriteren. Steeds weer worden nieuwe potentieel gevaarlijke zaken ontdekt. Steeds weer wordt het niveau van controle verhoogd. Iriscans, zo denkt men, kunnen bijdragen aan een risicovrije lucht. Maar als de lucht ontoegankelijk wordt gemaakt voor de krachten van het kwaad, dan zijn er nog andere elementen die zich lenen voor aanslagen. Is bijvoorbeeld het water net zo gemakkelijk te beveiligen als de lucht? Drugs, wapens en olie reizen vooral via dit element. Piraterij neemt toe.⁸

Laat één ding duidelijk zijn: wij ontkennen niet het bestaan van terroristen. Er zijn gevaarlijke gekken genoeg. Wat we hier veeleer naar voren proberen te brengen, is dat het denken in termen van een vijand die zich houdt aan de voor ons herkenbare organisatieprincipes niet werkt. De dreiging die van terroristen uitgaat, komt tot stand door een geheel andere organisatielogica. Om het in een formule uit te drukken: terroristen bestaan, maar terreurorganisaties bestaan niet.

Andere logica's zien we overal opduiken. Het gaat niet alleen om terreur, maar ook om criminaliteit, internet, handelspraktijken, enzovoort. Niet alles wat volgens een andere logica werkt, is het kwaad. De nieuwe logica's vergen een fundamentele verandering in ons denken over structuur en or-

ganisatie. Kun je bijvoorbeeld met klassieke militaire organisaties terreurnetwerken bestrijden? Het klassieke oorlogsconflict draaide om botsende ideologieën of staatsbelangen. Het conflict werd beslecht door twee soortgelijke organisaties naar de slagvelden te sturen: de machtigste partij won de strijd. In de oorlogen van tegenwoordig lijkt het minder te gaan om macht. Je zou kunnen zeggen dat ze draaien om een strijd tussen fundamenteel verschillende organisatievormen. Klassieke vormen krijgen geen grip op de veelvoud aan manieren waarop het kwaad zich kan organiseren. Geen wonder dat men de oplossing zoekt in retoriek. Wat zich verbindt in nieuwe organisatievormen, verschijnt als demonisch en chaotisch. Daarnaast probeert men die nieuwe organisatievormen te bestrijden volgens de beproefde logica: de inzet van steeds meer machtsmiddelen. Doorgaans heeft dat desastreuze gevolgen.

Die nieuwe organisatievormen — we wijzen er nog maar eens op — manifesteren zich echter niet alleen in oorlogssituaties. Ook jeugdculturen, hackers, krakers en internetgemeenschappen veronderstellen andere benaderingswijzen. Hoe moeten we die nieuwe organisatievormen denken?

Een uitstapje naar de botanica doet wonderen. Er bestaan boomstructuren en er bestaan rhizomen.⁹ Iedereen weet wat bomen zijn, maar wat is een rhizoom? In de plantkunde verwijst deze term naar een ondergronds netwerk van allerlei worteltakken en uitstulpingen. Mensen die regelmatig in een tuin werken, weten waar we het over hebben. Wie een onooglijk bloemetje wil verwijderen, loopt de kans aan een netwerk te trekken en zo hele lappen dierbare tuingrond open te scheuren. Bomen of gewone wortels zijn veel makkelijker aan te pakken: die zaag je doormidden of trek je eruit. Rhizomen blijken veel problematischer te zijn. Ze zitten vast aan alles wat groeit en bloeit, vaak net iets onder de grond. Die verbondenheid met de omgeving maakt hakwerk vrij zinloos. Kenmerkend voor rhizomen is ook nog eens dat ze iedere daad van horticultureel geweld opvangen door het vliegensvlug aangaan van nieuwe verbindingen. Voor alles wat afsterft, komt iets anders in de plaats, ook al hoeft dat niet noodzakelijkerwijs op de dezelfde plek te zijn. Onduidelijk is daardoor waar zich het centrum of de centrale as bevindt. Onduidelijk is waar het rhizoom precies vandaan komt. Onduidelijk is vooral waar het heen groeit. Een rhizoom heeft geen richting. Het kan alle kanten op.

Een rhizoom is dus iets heel anders dan een boom. Een boom heeft doorgaans een duidelijke centrale as, groeit in een bepaalde richting en is op een veel specifiekere plaats dan het rhizoom gehecht aan de grond. Dit maakt de boom kwetsbaarder. Dat weet Moeder Natuur ook. Ze heeft er daarom voor gezorgd dat sommige bomen ook rhizomatische kenmerken hebben. Wortelvertakkingen geven sommige bomen meer hechting aan

de grond. Ook vertakkingen boven de grond zou je kunnen zien als rhizomatische kenmerken van een boom. Er zijn zelfs bomen die wortels in de lucht hebben. Zij dragen hun wortels als het ware. Biologen spreken hier dan ook van rhizoforen. De beroemde apebroodboom is een voorbeeld van een rhizofoor. Aan dit voorbeeld kun je zien dat je bomen en rhizomen niet zomaar kunt onderscheiden. Vaak is er sprake van een verstrengeling.

Rhizomen bestaan ook buiten de plantkunde. Kinderen die wegrennen als ze uit school komen, doen dat op rhizomatische wijze. Ze lopen alle kanten op, ouders en docenten vaak in onrust achterlatend. Zij willen boomgedrag: netjes in de pas, hand in hand en op geordende momenten naar links of naar rechts. Holengangen van konijnen of woelratten kun je ook rhizomatisch duiden. De beesten vinden in die gangen een veilige verblijfplaats, maar ze kunnen er in tijden van nood ook alle kanten in op. De gangen zijn woonplaats en vluchtroute tegelijk. Ook criminele netwerken — denk bijvoorbeeld aan drugshandel en witwaspraktijken — zijn rhizomen. Iedere rechercheur kan je vertellen dat het dikwijls gaat om veelvoudigheden van mensen die vaak door toeval met elkaar in contact zijn gekomen en waarvan vaak helemaal niet duidelijk is hoe de onderlinge samenhang is. Door een netwerk van kleine, lokale afspraken en particuliere op toeval beruste deals ontstaan uiteindelijk grote criminele activiteiten. Niet iedereen die deel uitmaakt van het netwerk, kent iedereen. Integendeel zelfs, je kunt je voorstellen dat mensen vrienden zijn zonder dat ze weten dat ze deel uitmaken van hetzelfde rhizoom.

Deleuze en Guattari hebben het belang van het rhizoom voor de sociale wetenschappen en de filosofie ontsloten. Rhizomen zijn sociale structuren die we alleen kunnen begrijpen wanneer we in staat zijn om rhizomatisch te denken. Doorgaans zien we rhizomen niet. Ons denken is namelijk zo doordrongen van bomen dat we alleen zien wat daarmee in overeenstemming is. Een rhizoom is natuurlijk een netwerk, maar het is een extreem netwerk. Vele punten of takken zijn met elkaar verbonden zonder dat er een centrum of centrale as is, er is geen eenduidige hiërarchie, het geheel groeit ook zonder in een bepaalde richting te gaan. Zoals in elk netwerk ligt het zwaarste punt op de verbinding tussen de punten en niet op de knooppunten zelf, iets wat wel het geval is bij boomstructuren. Deze punten kunnen en worden op heterogene wijze verbonden met elk ander punt. De wegen die worden bewandeld, worden door het rhizoom zelf bepaald en veranderen constant. Er is geen meesterbrein dat aan de touwtjes trekt. Als ergens een breuk optreedt, herstelt het rhizoom zich door nieuwe lijnen te laten ontstaan. In een rhizoom is het niet mogelijk een weg te vinden door middel van oriëntatie. Het lukt met andere woorden niet om met een ondubbelzinnig overzicht en een gezonde economie van middelen de

kortste weg tussen twee punten te vinden. Er zijn geen plattegronden van rhizomen te maken, omdat deze constant veranderen. Contingentie is een essentieel onderdeel van rhizomen. Men kan zich alleen een weg banen door zichzelf in het rhizoom onder te dompelen.

Uiteindelijk wordt een doel bereikt. Het bijzondere is dat de instabiliteit, contingentie en onoverzichtelijkheid wel resultaten hebben. Misschien is het beter om niet van resultaten te spreken, maar van effecten. Rhizomen bewerkstelligen iets zonder dat er een vooropgezette strategie aan ten grondslag ligt. Rhizomen kennen geen beleid, maar hebben wel hun eigen logica. Het gaat niet om simpele chaos.

Het belang van het rhizoom voor het begrijpen van sociale werkelijkheden is onmetelijk. We hebben hier te maken met structuren waar maakbaarheid maar mondjesmaat een rol speelt. Niemand is in staat een rhizoom te overzien, laat staan het naar zijn eigen inzichten te laten functioneren. Rhizomen zijn in deze zin onafhankelijke processen. Mensen spelen er allerlei rollen in, maar ze worden niet door mensen ontworpen. Iedere ontmoeting, iedere relatie en iedere activiteit is bepalend voor het uiteindelijke effect dat ze hebben op de werkelijkheid. Rhizomen zijn niet verticaal, maar horizontaal. De laterale relaties zijn beslissend, niet het toezicht van bovenaf. In filosofisch jargon: rhizomen zijn immanent en niet transcendent.

Juist dat laatste maakt het zo moeilijk om rhizomen te denken. Want denken veronderstelt overzicht, afstand en orde. Maar dat zijn eigenschappen waar je niets aan hebt als het gaat om rhizomen. Je moet dus leren rhizomatisch te denken. Dat is niet makkelijk. Wanneer wij leren denken, wordt ons voorgehouden dat geordend en systematisch te doen. We moeten denken in termen van bomen met mooie symmetrische vertakkingen: iets is waar of onwaar, iets is goed of slecht, iets is geldig of ongeldig. Wie rhizomatisch denkt, heeft niet langer de bereidheid te denken in binaire structuren. Veeleer ziet hij het denken als een netwerk van ideeën en bewegingen dat op de meest onverwachte plaatsen verbindingen aangaat. Het gaat bij rhizomatisch denken om 'transversale' verbanden.

Rhizomatisch denken impliceert dus dat we ons niet alleen beperken tot boomdenken. 'We zijn moe van bomen,' schrijven Deleuze en Guatari in 1980.¹⁰ Wie denkt in termen van bomen of wortels, probeert alle verscheidenheid en veelvoudigheid terug te brengen tot één enkel punt. Hij wil muren bouwen en grenzen aanleggen, segmenteren en polariseren. Hij teert op hiërarchieën. Hij wil controleren en organiseren. Het doel van dergelijke denkbewegingen is ieder rhizoom terug te brengen tot een voor ons hanteerbare boomstructuur. Alleen zo hebben we het idee dat we het rhizoom kunnen beheersen en naar onze inzichten kunnen ombuigen. We

hopen op kneedbare stukjes werkelijkheid die we kunnen beheersen en managen. Dat veronderstelt een essentiële gewelddadigheid ten opzichte van de complexe sociale werkelijkheid. Het gevaar dat al-Qaida heet, toont juist aan dat boomstrategieën niet werken. Met bomen schakel je bomen uit. Zet genoeg machtsmiddelen in en de vijand delft al snel het onderspit. Het Amerikaanse leger had in Irak geen enkel probleem de troepen van Saddam mores te leren. Maar toen de oorlog officieel afgelopen was, begon een andere, veel smeriger oorlog.

ORLOGSMACHINES

Vergeet simpele morele logica's als het gaat om rhizomen. We willen vanzelfsprekend niet suggereren dat rhizomen goed en slim zijn en dat bomen slecht en dom zijn. Wie dat denkt, onderschat niet alleen het gevaar van althans sommige rhizomen, maar ook dat rhizomen en bomen niet absoluut van elkaar gescheiden kunnen worden. Juist wanneer het rhizomatische zich verbindt met bomen ontstaat een bijzonder virulent gevaar. Het Duitse nationaal-socialisme vond zijn oorsprong in het rhizoom. In de ongehoorde plaag van rancune en ressentiment in de rokerige café's van middelgrote Duitse steden vond Hitler zijn inspiratie.¹¹ Die achtergrond heeft het fascisme, in weerwil van alle bureaucratische punctualiteit, nooit achter zich kunnen laten. Het teerde op een knokploegenmentaliteit die onverschillig stond ten opzichte van wet en recht. Het kende wel bomen, zeker, maar het liet zich door die bomen niet corrigeren. De boom werd hooguit opperstalknecht van het rhizoom.

We zijn doorgaans goed in staat om in bomen te denken. Met rhizomen gaan we veel minder makkelijk om. Toch gaat het niet om twee tegenovergestelde zaken. Bomen hebben vaak rhizoomelementen en rhizomen hebben boomelementen. Neem bijvoorbeeld een onderneming. Er is een formele structuur, de zogenaamde 'organisatiehark', die suggereert dat alles in de organisatie volgens mechanische lijntjes werkt. Je kunt dit accepteren en je opstellen als een tuinier. Maar je kunt ook verder kijken dan je neus lang is. Je zou ondergronds kunnen gaan en een mol — tuinvernietiger par excellence — in die organisatie kunnen worden. Alleen zo kom je erachter dat er enorm veel ongeorganiseerd in organisaties is. Je ziet dat topfunctionarissen zich net zo goed laten leiden door rhizomatische geruchtcircuits als door welberedeneerde wetenschappelijke adviezen. Iedere organisatie bergt een hoop rhizomatiek in zich. Zou die er niet zijn, dan zou het leven zelf ophouden. Het gaat er niet om dit te veroordelen. Het gaat erom concepten te ontwikkelen die dit niet klein te krijgen vitalisme kunnen omschrijven.

Rhizomen, voorspelden Deleuze en Guattari, zijn de nieuwe oorlogsmachines.¹² Je moet ze vooral niet verwarren met de organisatorische mechaniek van het traditionele leger. Het belangrijkste verschil tussen het mechanische leger en de oorlogsmachine is dat het mechaniek zich binnen de staat bevindt en de machine buiten de staat ophoudt. Deze exterioriteit van de oorlogsmachine veronderstelt andere benaderingswijzen. De militairen van vandaag de dag verdiepen zich in werelden waar de staat als universeel aanwezige boom wegblijft. Ze verdiepen zich in mythologie, in speltheorie, in etnologie, in magie, in folklore, in alternatieve epistemologie en, zoals we in de volgende paragraaf zullen zien, in hedendaagse kunst. De

*Bin Laden is op de een of
andere manier veel meer in ons
hoofd dan Bush en Blair*

militair die op de hoogte wil blijven, wordt ‘nomadoloog’: hij weet dat mensen zich niet laten vangen in een identiteit of in een eenduidige ruimte, hij weet dat de strijders van de Taliban hun baarden afscheren als de strijd verloren is, hij weet,

kortom, dat de vijand ineens een vriend kan worden, vooral ook doordat affecten een doorslaggevende rol spelen in het rhizoom.¹³ Wie infiltreert in een rhizoom — vraag het rechercheurs bij de politie of infiltranten van terreurbewegingen — raakt besmet door zijn omgeving. Plotsklaps blijkt de vijand een mens van vlees en bloed met alledaagse zorgen. Niet langer verschijnt de vijand als iemand die je simpelweg uit zijn hol wil roken. Maar de besmetting kan ook op afstand plaatsvinden: waarom voelen zoveel mensen toch een heimelijke sympathie voor charismatische bandieten? Dat in ons land Amsterdams boeventuig kan uitgroeien tot mediahelden, verschilt misschien niet zoveel van de sympathie die mensen elders voelen voor Bin Laden. Het belangrijkste wapen van het rhizoom is dus niet pistool, geweer of bom, al evenmin het vliegtuig, maar het gemoed, het affect, de inspiratie.

Dit betekent gek genoeg dat de oorlogsmachine geen helder doel of een eenduidige identiteit heeft. De wegen van de affecten zijn volkomen onhelder: wie wordt wel besmet en wie niet? De machine produceert en heeft effecten, maar welke is hoge mate onduidelijk. Doordat ze eigenlijk geen centrum heeft, is ze overal aanwezig. Hoewel hij verstoken is van reismogelijkheden en sophisticated communicatieapparatuur, is Bin Laden op de een of andere manier veel meer in ons hoofd dan Bush en Blair. Dat bereik je niet met mechanische beïnvloeding van boven naar beneden. Hier en daar zijn er misschien structuren en hiërarchieën, maar hooguit op micro-niveau. Wat de machine als totaliteit doet, is verbindingen leggen, schakelen, produceren. Ze verandert zichzelf doorlopend, maar wordt nooit door

iets of iemand veranderd. Ze is daardoor onnavolgbaar, zeker voor degenen die volharden in boom- of bomdenken.

De enige manier om rhizomen te bestrijden is zelf rhizomatisch te worden. Zonder risico's — we zagen het net al — is dat natuurlijk niet. Je moet niet denken dat de nieuwe omgeving niet probeert aansluitingen te vinden bij jouw lichaam en geest. Je zult gaan lijken op wie je wilt bestrijden. Misschien wel meer dan je lief is. Maar het rhizoom heeft niet veel op met ego's die trots zijn op hun morele vasthoudendheid.

WAT IS EEN MACHINE?

Het rhizoom is een machine. Een machine is geen mechaniek. Aan de ene kant is er de mechanische machine (*mécanique*) die opereert onder een zwaar deterministisch regime dat gekenmerkt wordt door een obsessie voor stabiliteit, eenvormigheid, harmonie, structuur, functie en isolatie. Aan de andere kant is er de machinale machine (*machinique*), die constant in beweging is, experimenteert, schept en herschept. Het mechaniek wordt geschapen door iets wat er exterieur aan is: een ontwerper. De machine schept zichzelf en kent geen ontwerp. De machine maakt de relatie tussen zichzelf en wat erbuiten ligt vaag: *ze werkt eerder door besmetting dan door isolatie*. Ze wordt niet onderworpen aan een meester die de touwtjes stevig in handen heeft, maar verliest zichzelf in een voortdurend, vaak ook niet precies te traceren spel met de omgeving. Ze is voortdurend in wording. Ze is een proces.

Het mechaniek erkent grenzen met de omgeving. Binnen blijft binnen en wordt nooit buiten. Het voelt altijd de adem van de toezichthouder in zijn nek. Zijn wezen is volkomen paranoïde. De machine speelt juist met die grenzen. Binnen wordt buiten en buiten wordt binnen. Zij werkt uit zichzelf, stelt zichzelf samen, speelt en experimenteert zelf. Haar wezen is schizofreen. Het mechaniek is een instrument in handen van een toezichthouder — God, directeur, politicus, monteur — en een speelbal van zijn wil. De machinale machine is niet op te vatten als een instrument in handen van iets hogers. Juist doordat zij haar eigen functionaliteit dient, kan zij daadwerkelijk doortrokken zijn van *verlangen*.¹⁴ Cellen in onze lichamen zijn voorbeelden van machinale machines: zij veranderen constant en spelen een ingewikkeld spel met hun directe omgeving. Ze laten zich door de omgeving besmetten.

Marcel Duchamps meesterwerk *Het Grote Glas* (1915-1923) ligt ten grondslag aan de discussies van Deleuze en Guattari over het verschil tussen *mechaniek* en *machine*. Het is ook bekend onder een andere naam: *De bruid die uitgekleed wordt door vrijgezellen, zelfs*. Het kunstwerk bestaat uit twee enor-

me glasplaten waar verf, lood en draadjes tussen geperst zijn en representeert een gesloten machine. Op het bovenste gedeelte zien we een vreemde mechanische vorm die de bruid voorstelt; op het onderste gedeelte zien we negen vrijgezellen die gezamenlijk de vorm van een soort koffiemolen hebben. Het idee is dat deze machine werkt op basis van een soort psychische energie. De vrijgezellen draaien, louter gedreven door hun enorme verlangen de onbereikbare bruid te ontkleden, het geheel in het rond.

Het gaat hier natuurlijk om een wederzijdse inwerking van het menselijke en het machinale, dat wil zeggen, hun wederzijdse doordringbaarheid. Het een kan niet los gezien worden van het ander. Ze dringen diep in elkaar door en besmetten elkaar. De mens wordt machine en de machine wordt mens.

Wellicht het meest voor de hand liggende voorbeeld van dergelijke wederzijdse doordringbaarheid is de fiets. Alfred Jarry, de peetvader van de patafysica, heeft de fiets in alle toonaarden bezongen.¹⁵ De fiets is namelijk een machine die niet zonder de eenheid met de mens kan. De fietser is zonder fiets geen fietser en moet dus eerst zelf deel van de machine worden, wil hij die titel waardig zijn. De erotische lading is hier niet te overzien. Voorzover erotiek draait om versmelting, hebben ook de vrijgezellenmachines die we hier bediscussiëren hun eigen erotiek, doordat ze mens en apparaat laten versmelten. Deleuze en Guattari spreken daarom ook van 'verlangensmachines'. De oorlogsmachines die we hier centraal stellen, zijn in essentie verlangenmachines.

We zouden kunnen zeggen dat de vrijgezellenmachines een fundamenteel andere opvatting over de interface mens en machine naar voren brengen dan die welke gebruikelijk is in de gangbare technische manier van kijken. Door Deleuze en Guattari wordt dit dus aangeduid met het boven genoemde begrippenpaar *machinique* en *méchanique*. De eerste duidt op de osmose tussen mens en machine: er is een vermenging door een doorlatende wand. *Méchanique* duidt volgens ons meer op een vorm van fagocytose: zoals witte bloedlichaampjes de immuniteit van het lichaam bewaken door bijvoorbeeld bacteriën te omsingelen en vervolgens te verslinden, zo zou je kunnen zeggen dat het mechaniek de mens omsingelt en hem ten slotte opslokt. De fagocytose is het geheim van iedere bureaucratie: de mens wordt een onderdeel van de machine. Niettemin blijft de verhouding mens-machine gepolariseerd: de mens staat hier tegenover de machine. Deze verhouding is meesterlijk verbeeld door Charlie Chaplin in de film *Modern Times*. Hij wordt daarin letterlijk door de machine opgeslurpt (en uiteindelijk ook uitgespuugd).

Wanneer we ons organisatieharken als machinediagrammen voorstellen, dan kunnen we zeggen dat deze een mechanische opvatting weerge-

ven. De medewerker wordt opgesloten door de organisatie en getransformeerd tot een radertje in het bureaucratisch mechanisme. De machine assimileert de mens. Een machinale kijk zou een osmose voorstellen: hier vullen mens en machine elkaar aan. Hier is er wederzijdse besmetting. Hier houden we van fietsen.

Rhizomen zijn machinale machines. Klassieke legers zijn mechanische machines. Deleuze en Guattari verschaffen ons een aantal nieuwe concepten waarmee we organisaties kunnen benaderen. Deze concepten helpen ons nieuwe vormen van organisaties te begrijpen die vanuit klassieke concepten onbegrijpelijk zijn. Deleuze en Guattari laten ons zien dat er ‘fietsachtige’ organisaties bestaan.

Boomstructuren accepteren dit doorgaans niet. Ze stellen zich totalitair op. Wat betekent dat? Ze zien alleen maar zichzelf of imitaties van zichzelf. De boomstructuren van onze wereldorde kunnen zich niet voorstellen dat er een Ander is. Ze kunnen niet accepteren dat er een andere structuur bestaat. Deze is in hun ogen simpelweg wanorde die nergens toe leidt. Het management kan zich niet voorstellen dat er niet iets te regelen valt. Desnoods brengen we dat ‘iets’ met geweld binnen de parameters van de boom, leggen we het een centrale as op en vinden we een hoofd. Met geweld worden rhizomen in harken geperst. Plotsklaps krijgt het rhizoom een gezicht en blijkt het te gaan om Pablo Escobar of Osama Bin Laden. In feite is dit een manier om de wereld *manageable* te maken. De wereld – wij – moet in een hiërarchische boom passen. Voor al het andere sluiten we de ogen. Uiteindelijk vloeit de vitaliteit uit onze aderen.

TOT SLOT

Misschien is het na lezing van dit artikel niet zo opmerkelijk te constateren dat de besproken concepten daadwerkelijk ingang beginnen te vinden in militaire kringen. Zelf hebben we regelmatig gewerkt in politieorganisaties. Rechercheurs herkennen doorgaans onmiddellijk de rhizomatische aspecten van de criminele netwerken die ze proberen te bestrijden. Infiltranten lopen risico besmet te worden door degenen die in deze netwerken operen. Gevoelens van machteloosheid zijn alledaags als men misdaad moet bestrijden en tegelijkertijd weet dat die misdaad zich onttrekt aan regels en wetten waaraan jij je moet houden. De verleiding om het vervolgens met die regels en wetten niet al te serieus te nemen, is dan onvermijdelijk groot.¹⁶

Het Israelische leger, om maar eens een ander voorbeeld te noemen, beseft als geen ander dat het met klassieke mechanische strategieën nooit op zijn taak berekend zal zijn. Zijn vijand is niet simpelweg een entiteit

die zich ergens buiten, aan de andere kant van de grens bevindt. In een opmerkelijk artikel dat vorig jaar verscheen in het tijdschrift *Radical Philosophy* legt de Israëliische architect en militair expert Eyal Weizman uit hoe het leger in zijn land in prismatische structuren wordt omgevormd.¹⁷ Het oogmerk is niet langer de systematische bestrijding van de vijand, maar

We leven in een tijd waarin politici muren bouwen en militairen die muren weer poreus willen maken

een osmose die nu al opmerkelijke resultaten boekt. 'Walking through the walls' — zo heet zijn artikel. We leven in een tijd waarin politici muren bouwen en militairen die muren weer poreus willen maken.

Weizman beroept zich in zijn stuk nadrukkelijk op de filosofische

concepten van Deleuze en Guattari. Die concepten blijken dus niet alleen van theoretisch belang te zijn, maar ook een praktisch mogelijk te maken. Dat geldt niet alleen voor legers, maar ook voor politieorganisaties en ondernemers.¹⁸ Volgens Deleuze en Guattari is dat ook de taak van filosofie: het creëren van concepten waarmee praktijken mogelijk worden en de wereld op een nieuwe manier begrepen kan worden. De filosofie van Deleuze en Guattari stelt ons in staat de veranderende orde van de wereld beter te plaatsen en vormt een machtig wapen tegen al te conservatieve standpunten die pleiten voor herstel van oude levensvormen.

Noten

- 1 Zie hier bijvoorbeeld: Lisa Nelson (2002) Protecting the common good: technology, objectivity, and privacy. *Public Administrative Review*, 62(1), pp. 69-73.
- 2 Giorgio Agamben (2005) *State of Exception*. Chicago (Il.): University of Chicago Press.
- 3 In dit verband is ook wel eens gesproken van *theatricalization*. Hieraan maken zich overigens niet alleen terroristen schuldig, maar ook hun vermeende bestrijders. Zie: Samuel Weber (2002) War, terrorism, and spectacle. On towers and caves. *South Atlantic Quarterly*, 101(3), pp. 449-458.
- 4 Zie: Carl Boggs & Tom Pollard (2006) Hollywood and the spectacle of terrorism. *New Political Science*, 28(3), pp. 335-351.
- 5 Peter Sloterdijk (1989) *Eurotaöismus*. Zur Kritik der politischen Kinetik. Frankfurt am Main: Suhrkamp, p. 22.
- 6 Zie: Sjoerd van Tuinen (2005) The obscene voice. Terrorism, politics, and the end of representation in the works of Baudrillard, Žizek, and Sloterdijk. *Pli. Warwick Journal of Philosophy*, p. 17: <http://users.ugent.be/~svtuinen/theobscenevoice.pdf>.
- 7 Een inmiddels klassiek voorbeeld hiervan is: Samuel Huntington (1996) *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster. Een overtuigende kritiek op dit wij/zij-denken wordt geleverd in: Mark Levine (2005) *Why They Don't Hate Us. Lifting the Veil on the Axis of Evil*. Oxford: Oneworld Publications.
- 8 Zie over de gevaren van water: John Burnett (2002) *Dangerous Waters. Modern Piracy and Terror on the High Seas*. New York: Dutton.

- 9 Wat hier volgt over rhizomen en bomen is gebaseerd op: Gilles Deleuze & Félix Guattari (1980) *Mille Plateaux. Capitalisme et Schizophrénie 2*. Parijs: Les Éditions de Minuit, pp. 9-37. Het eerste hoofdstuk van dit klassieke postmoderne werk is ook in het Nederlands vertaald. Zie: Gilles Deleuze & Félix Guattari (2004) *Rizoom*. Utrecht: Spreeuw. Jammer genoeg is dit een beroerde uitgave. Zo ontbreekt de laatste alinea uit de Franse tekst in de vertaling.
- 10 'Nous sommes fatigués de l'arbre,' in: Deleuze & Guattari (1980) *op. cit.*, p. 24.
- 11 Deleuze & Guattari (1980), *op. cit.*, p. 261.
- 12 Idem, *op. cit.*, pp. 434 ff.
- 13 Idem, pp. 534-535.
- 14 Zie hier ook: Gilles Deleuze & Félix Guattari (1996) *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*. Londen: Athlone. Een goede en kritische discussie over het onderscheid tussen *machine* en *mécanique* biedt: Keith Ansell Pierson (1999) *Germinal Life. The Difference and Repetition of Deleuze*. Londen: Routledge, pp. 140-144.
- 15 Zie voor een mooie discussie over Jarry's fietscapriolen: John Milton Hoberman (1992) *Mortal Engines. The Science of Performance and the Dehumanization of Sports*. New Jersey: Blackburn Press, pp. 9-11.
- 16 Men heeft in dit verband wel eens gesproken van de 'rhizoomstaat'. Alleen ging het in dit verband om de ondergrondse netwerken die ervoor zorgen dat corrupte regimes in Afrika aan de macht blijven. Zie: Jean-François Bayart (1993) *The State in Africa. The Politics of the Belly*. Londen: Longman, pp. 218-220. Zie voor een organisatiekundige discussie over rhizomen: René ten Bos en Ruud Kaulingfreks (2005) *Stra. Een wonderlijk woordenboek voor weldenkende managers*. Zaltbommel: Thema.
- 17 Eyal Weizman (2006) Walking through walls. Soldiers as architects in the Israeli-Palestinian conflict. *Radical Philosophy*, maart/april (issue 136). Zie ook: http://www.flexmens.org/drupal/?q=the_art_of_war.
- 18 Zie voor de rol die het concept van het rhizoom kan spelen in kunst, ondernemerschap en politiek: www.rhizome.org.